

Kvinnliga pionjärer 3

Sexualundervisning i skolan –

Tre kvinnor gjorde att Sverige blev bäst i klassen

Sverige var det första land i världen som införde reguljär sexualundervisning i skolan och har funnits i frontlinjen fortsättningsvis. Under perioden 1910 - 1980 gjorde tre modiga kvinnor var och en för sig och med olika utgångspunkter sammantaget epokgörande insatser med samma mål. Dessa tre kvinnor och deras arbete med att ge skolbarnen bra sexualundervisning i skolan lyfts nu fram och därefter sker en sammanfattning av vad som hänt i frågan fram till nu.

Hälsolära infördes som ämne vid några katedralskolor och gymnasier i Sverige på 1630-talet, bl a i Västerås, där biskopen beslöt att lektorn i fysik vid gymnasiet skulle undervisa i hälsolära (1). Huvudspåret i sexualundervisningen var bekämpandet av onani. Från kyrkligt håll framhölls att all beröring av gossarnas genitala i syfte att framkalla sädesuttömning måste näpasas och påkommen njutning straffades rejält.

Undervisningen i hälsolära blev obligatorisk för alla gymnasier från 1892 efter en omfattande och betydelsefull utredning genomförd av professor Axel Key (1832–1901), rektor vid Karolinska institutet (2). Inget motsvarande var i sikte för folkskolan, trots kraftfulla ingripanden av den inflytelserike lektorn i fysik, reformpedagogen, riksdagsmannen Per Adam Siljeström (1815-1892) ”svenska folkets lärare” (3).

Den första modiga pionjärinsatsen genomförd av en kvinna handlar om läkaren och filosofie hedersdoktor Karolina Widerström. Hon var inte bara Sveriges första kvinnliga läkare utan även en av sexualupplysningens främsta, och tidiga, förkämpar.

Karolina Widerström

Doktor Karolina Widerström (1856–1949) skrev en kursplan i sexualkunskap för utbildningen av lärarinnor i Stockholm 1897 och skötte själv undervisningen i ämnet (4). Samtidigt pläderade doktor Widerström för sexualundervisning för både flickor och pojkar i folkskolan.

I sin egenskap av skolläkare i Stockholm 1904–1918 bedrev hon undervisning i hälsolära och genomförde sexualundervisning för flickorna i folkskolans avgångsklass.

Karolina Widerströms insats medförde att ämnet hälsolära med sexualkunskap kom upp på agendan för de folkskolor i Stockholm där hon var skolläkare från 1904. Detta var mycket modigt och imponerande med tanke på den tidens officiella inställning (5).

Doktor Widerström fick en del viktig stöd i sin kamp för sexualkunskap, bl a från Svenska Läkaresällskapet. Även Medicinalstyrelsen visade ett visst övergripande stöd, men flertalet organ var förödande negativa.

Exempelvis tog Folkundervisnings-kommittén upp frågan 1914 och ansåg att sexualundervisning inte borde få förekomma i folkskolan, eftersom ”sådan undervisning skulle kunna väcka elevernas sexuella instinkter i förtid”.

Oaktat detta bedrev doktor Widerström fortsättningsvis sexualundervisning för flickorna i folkskolans avgångsklasser i de skolor där hon var skolläkare. I övriga skolor i Sverige skedde ingen sådan undervisning. När hon slutade sin anställning 1918 upphörde omedelbart all sexualundervisning i folkskolorna i Stockholm och kom inte igång för mer än tjugo år senare (6).

Tidens anda exponerar sig också i instiftandet av 1910 års lag om förbud mot upplysning om och försäljning av preventivmedel, den sk preventivmedeslagen eller Lex Hinke, benämnd efter författaren, redaktören och agitatorn Henrik Bergegren (1861–1936) Bergegren trotsade lagen och sattes på Långholmen. Lagen upphävdes 1938. ”Det är bättre med kärlek utan barn än barn utan kärlek” är ett berömt citat av Hinke som fångade den norska journalisten Elise Ottesen-Jensens intresse. Om henne handlar den andra modiga pionjärinsatsen utförd bl a i svenska skolor.

Elise Ottesen-Jensen

Journalisten Elise Ottesen Jensen (1886–1973), ”Ottar”, var född som det 17:de barnet ett strängt regelstyrt prästhem på landsbygden utanför Stavanger. När hon fick uppleva hur en av hennes systrar försköts från hemmet för att hon blivit gravid innan hon var gift, födes hennes starka vilja att förändra kvinnors situation. Hon emigrerade till Sverige och kom att kämpa för kvinnans rätt till ett eget sexualliv och för tillgång till preventivmedel och för fri abort (7). Hon inspirerades i mycket av Hinke Bergegren. Hon grundade International Planned Parenthood Federation och var värd för ett flertal internationella sammanslutningar. ”Mitt öde är bara en liten pusselbit”, brukade hon säga. ”Det

Karolina Widerström
Bild; Karolinska institutet

är först när man sätter ihop de skilda bitarna som man ser ett mönster, det stora sammanhanget. Detta är vad jag håller på med”.

Hon var upprörd över utebliven framgång vad gäller skolans sexualundervisning, något som drev henne att grunda Riksförbundet För Sexuell Upplysning (RFSU) år 1933. Hon blev dess förste ordförande och föreningens syfte att verka för att sprida en fördomsfri, tolerant och öppen syn på samlevnads- och sexualfrågor har hög aktualitet ännu 90 år senare. Hon var starkt drivande i de flesta stora frågor kring sexualitet på 1930- och 40-talen och var då en mycket känd peron som syntes och hördes i samhällsdebatten. Hon avled 1973.

Elise Ottesen-Jensen

”Jag drömmer om den dag när varje nyfött barn är välkommet, när män och kvinnor har lika värde och när sexualiteten är ett uttryck för glädje, förtroende och ömhet”(8).

Preventivmedelsförbudet avskaffades 1938, Sexualundervisning blev tillåten i de skolor som önskade 1942, kondomer kunde inhandlas på Apotek från 1944, en kortfattad handledning för lärare i sexualundervisning kom ut för första gången 1945. Men många lärare blev tyvärr skrämda av den.

Då grep vår tredje bemärkta kvinna in. En erfaren skolsköterska i Stockholm.

Hjördis Wass

Sjuksköterskan Hjördis Wass (1917–2000) anställdes vid Högalids folkskola 1946. Hon kom direkt från militär anställning vid gränsen mot Finland, där hennes organisatoriska talang prisats. Denna talang jämte ett sakligt och vänligt hjälpsamt sätt i bemötandet av elever och personal förde henne snabbt till positionen som chefskolsköterska vid Stockholms skoldirektion med ledningsansvar för cirka 200 skolsköterskor, direkt under skolöverläkaren, en position som hon behöll till sin pensionering våren 1982.

En av hennes stora förebilder var Elise Ottesen-Jensen. Hjördis var redan från början besjälad av att förbättra sexualundervisningen för skolbarn. Detta framgick tydligt vid hennes avskedsföreläsning för skolsköterskor, skolläkare och många av hennes vänner vid Stockholms skolor den 27 maj 1982. Utskriften av hennes berättelse redovisades senare för Skolstyrelsen (9). Ur berättelsen hämtar vi hennes egna ord från ett föräldramöte 1947 i Högalids folkskola i Stockholm.

”Sexualundervisningen fungerade inte trots att det fanns en skriftlig handledning för lärarna sedan två år. De kände sig obekväma med uppdraget. Därför frågade rektorn om jag fick sköta sexualundervisningen. Det kändes att han inte alls gillade min idé men han ville inte sära mig.

Efter en tid var det möte med föräldrar till flickorna i åttonde klass. Det mötet kommer jag aldrig att glömma En mörk ruggig höstkväll. Det var en liten grupp, bara 25 föräldrar som vågat sig ut i höststormen. Jag frågade om de hade något att invända mot att jag gav eleverna information om bland annat preventivmedel. Det blev alldeles tyst. Jag kände hur rektorn som satt bredvid mig vändades. En pappa, som hade många barn, sju flickor, begärde ordet. Då tänkte jag att han kanske förstår det här, men det gjorde han inte alls. Med dov hotfull röst gjorde han klart för mig att det vore farligt väcka den björn som sover.

Då tänkte jag, så lätt skall jag inte ge mig. Jag vände mig därför direkt till mammorna: ”Ni mammor har ju själva inte fått någon undervisning om preventivmedel. Tror ni inte att det kunde vara bra om era flickor fick denna information? Eller, tar ni hemma upp den här saken med dem? Då skall jag inte lägga mig i.” Mammorna tittade på varandra och viskade. Till slut kom det; ”Vi vore mycket tacksamma om syster Hjärdis ville ta upp de här sakerna med flickorna.” Pappan såg ut som ett åskmoln och stirrade ilsket på mig. Undervisningen kom igång redan nästa vecka och var mycket uppskattad av alla. Jag höll på med det fram till 1956 då det kändes rätt att lärarna tog vid och det gjorde ett fint jobb.”

Syster Hjärdis stimulerade förvisso många skolsköterskor att göra sammalunda då vid slutet av 1940-talet beslutet om nationell obligatorisk allmän sexualundervisning i skolan togs 1955, Sverige var först i världen igen.

Från 1955 till nu

Sexualundervisning blev såldes obligatorisk i svenska skolor från 1955. För att förstå dagens tankar om kärlek, sexualitet, kön, jämställdhet och relationer är det intressant att sätta in dem i ett historiskt perspektiv. Här följer nu några viktiga landmärken i punktform i skolans horisontlinje från 1955 fram till vår tid.

A. 1956 gav skolöverstyrelsen ut en genomarbetad handledning i sexualundervisning. Man tog upp medicinska, sociala, etiska och pedagogiska perspektiv. En kortvarig diskussion fördes om skolläkaren eller lärarna skall stå för undervisningen. Valet var lätt, det fanns få skolläkare och valet föll på biologilärarna.

B. Utredningen rörande sexual- och samlevnadsfrågor i undervisnings- och upplysningsarbetet, USSU, publicerades 1971. Det var den hittills största sexualvanerapporten i i Sverige någonsin (10). Dess goda kvalitet jämfördes med dess amerikanska motsvarighet (Hites-rapporten) från 1976 med det ställvis jätte-

stora bortfallet, vilken gjorde den oseriös, menar jag. Sverige ansågs åter vara ett föredöme i frågor kring hantering av sexualitet i offentliga sammanhang.

C. Gotlandsprojektet under 1970-talet hade fokus på sexualundervisningen i skolan och leddes av professor *Kajsa Sundström* (1928–2020), som var gynekolog och föredragande i Socialstyrelsen och med många viktiga uppdrag som sexualupplysare för FN och Världsbanken. Projektet innebar en satsning på att utbilda unga om sexualitet, samlevnad, relationer och identitet och syftade till att förebygga tonårsaborter genom utbildning.

”Gotlandshuset” som var en del av projektet, skildrade en gotländsk familj i fyra generationer från 1868. Skildringen ger en skrämmande skildring av synen på sex mot slutet av 1800-talet i bjärt kontrast mot 1960-talets njutningsfyllda bild.

D. Carl Gustaf Boëthius (1915 – 2001) var huvudsekreterare i Utredningen om *Sexual- och samlevnadsundervisning* (SOU 1974:59). Han var också ordförande för Riksförbundet för sexuell upplysning (RFSU) på 1970-talet. Den nämnda utredningen blev grundbulten i Skolöverstyrelsens välskrivna och inflytelserika *Handledning i samlevnadsundervisning*, 1977 (11). I dess kölvatten kom några väl-skrivna faktaböcker för skolpersonalen. Den troligen mest ansedda var en faktabok av den dansk - svenska experten Grete Fagerström (12).

E. En händelse av mycket stor betydelse som väckte hetsiga diskussioner var den nya svenska *abortlagstiftningen* som kom 1974 (SFS 1974: 595.). Regeringen bidrog med ett oväntat stort anslag för upplysning om den nya lagen och det omvälvande *Fri abort*, till allmänheten och framför allt till dem som hanterade skolornas sexualundervisning. Syftet var att försöka stäva den ökande prevalensen av aborter som pågick som befarades bli galopperande efter den nya lagen.

F. Tynningökurserna

Stockholms läns landsting ställde omfattande medel till förfogande för att utveckla undervisningen om sexualitet i skolorna. Den nytilträdde skolöverläkarna i Stockholm, Lars Cernerud (LC) hade tydligt signalerat att han efter omfattande samtal med rektorer tänkte ta itu med sex och samlevnadsundervisningen i skolorna, något som gjorde att Per Tillgren vid Stockholms läns landsting med stor entusiasm och kunnighet i hälsofrämjande arbete såg till att det avdelades en stor summa pengar i ett treårigt projekt.

Ett projekt i Sveriges största stad skulle ha stor påverkan på handlandet i Sverige i övrigt, menade bägge. Planeringen inleddes omgående, en representant för RFSU inbjöds till diskussionerna. Alla 60 högstadieskolorna i Stockholm blev grund för projektet. LC bildade en central ledningsgrupp med tjänstemän och en central referensgrupp med två politiker, representanter för M och V, två rektorer, representanter för lärarfacken och tre elever.

En test-kurs kördes och erfarenheterna analyserades. Vi beslöt att fem personer ur personalen från varje skola med högstadium skulle gå en tredagars kurs. Det svåraste var nog att inte ta med elever. Detta var med hänsyn till lärarnas

behov av att våga öppet diskutera egna förhållningssätt och attityder och erfarenheter. Vi enades om att i stället involvera eleverna i alla delar av det följande lokala arbetet hemma i varje skola.

Kursen var internat med helpension på en vackert belägen kursgård i Stockholms mellersta skärgård /Tynningö/ under tre hela arbetsdagar och två övernattningar. Eventuell vikarie bekostades av skolan. Plenarföreläsningar, grupparbete med skolgrupper och tvärgrupper, avkoppling med musik, konst och litteratur med sexuella motiv varvades på ett sätt som de allra flesta gillade. Vi upplevde en gemensam besjälad stämning vid båtresan genom skärgården åter till Stockholm. Kurserna blev mycket hyllade och omtalade. Det blev 20 kurs-tillfällen under fem terminer (13, 14, 15).

Utvärderingarna visade att alla 60 skolorna hade etablerat en process som uppskattades väldigt mycket av alla inblandade. Efter *ett* år var samtliga av de 60 skolorna igång med sexualundervisning som var högt uppskattad av eleverna.

Efter tre år hade mer än hälften av deltagarna i grupperna ute i skolorna slutat av olika naturliga skäl. Vi borde ha insett att det kunde bli så och redan från början ha stöttat skolorna med strategi för nödvändig nyrekrytering. Projektet varade totalt under fem och ett halvt år. Inget enda klagomål från eleverna framfördes under hela tiden, ett mycket fint betyg till oss alla. Vi vågar påstå att Tynningö modellen fungerar bra, särskilt bra där rektor varit med ute på Tynningö från början (16).

G. Hälsofostran – Skolöverstyrelsens satsning

Skolöverstyrelsens stora ambitiösa satsning på *hälsofostran* i skolan (16) presenterades under 1981. De argumenterade för ett centralistiskt detaljreglerat synsätt, men lämnade det uppseglande konceptet ”hälsa skall genomsyra all skolans verksamhet” åt skolorna själva att hantera.

Det var vid den tiden som myndigheternas ”top down synsätt” på utförarna ersattes ”bottom up” (empowerment) som skolorna behövde vana vid att hantera. Samtidigt gick samhällsekonomin in i en stark åtstramningsfas genom trassel med oljehandeln i världen. Ett antal goda men dyra intentioner lades i vila och några ligger fortfarande i svärväckt dvala (17).

När det gäller sexualundervisningen hade de modiga pionjärvinnorna investerat så mycket energi och kunnande att de flesta tankegångar överlevt och anpassats in i våra dagar.

H. Nu och Framåt

Ordet samtycke är nytt och visar att ömsesidighet och kommunikation är viktiga utgångspunkter och något ungdomar behöver få lära sig om. Sexualitet, samtycke och relationer är inte ett eget ämne utan teman eleverna ska få möta i flera olika skolämnen, från lågstadiet upp genom gymnasiet. Det kallas för ämnesintegrering. Sedan 2022 benämns skolans sexualundervisning *Sexualitet, Samtycke och Relationer* och rektorn har ytterst att anvara för detta (18).

Livskraften i sexualundervisningen finns att hämta i förmågan till förändring med hänsyn till nya realiteter. Vem kunde tro att könsdysfori skulle bli nästan epidemisk. Undervisningen ska alltid vila på evidensbaserat vetande. Hantera stakeholders och media klokt och ärligt. När du diskuterar sexualundervisningen i skolan, lyft då alltid fram de kvinnliga pionjärernas betydelse för att Sverige är bäst i klassen, deras mod, energi och kunnande. (19).

Lars Cernerud

*Docent, Specialistläkare i Pediatrik och i Skolhälsovård.
Skolöverläkare i Skolöverstyrelsen, Stockholm och Västerås
Rektor Universitetet i Jönköping och vid NHV
För närvarande; Kursledare vid Karolinska institutet.
ORCID nummer: 0000 0001 6413 9958*

DOI: <https://doi.org/10.62607/smt.v10i2i6.64074>

Referenser

1. Herlitz C W. Skolhygienens Historia. Stockholm: Magn Bergvalls förlag, 1961.
2. Key A. Läroverkskommittens underdåniga utlåtande och förslag angående organisationen av Rikets allmänna läroverk. Stockholm: Kongl Boktryckeriet Norstedt & Söner, 1885.
3. Siljeström P A. Smärre skrifter rörande uppfostran och undervisning. Stockholm: Kongl Boktryckeriet Norstedt & Söner, 1884.
4. Blomberg E (red). En Quinna Läkare. – Doktor Karolina Widerström. Stockholm: Appell Förlag, 2024.
5. Israelsson L. Sex Pionjär – Karolina Widerström. Stockholm: RFSU – Tidskriften Ottar, 2011, nr #1.
6. Cernerud L, Lindgren C, Milerad J. Skolläkaren och skolbarns hälsa – 100 år med Svenska Skolläkarföreningen. Stockholm; Svenska Skolläkarföreningen, 2022: 1–133.
7. Ottosen-Jensen. E. Människor i nöd. Det sexuella mörkrets offer. Stockholm: Federativs förlagshus, 1932.
8. Lok Björk M. Jag vill riva upp himmel och jord. Om Elise Ottosen-Jensen. Stockholm: Bazar förlag, 2024.
9. Wass H: Att vara skolsköterska i Stockholm på 1940 och 50 talen. Avskedsföreläsning den 27 maj 1982 I Cernerud L. Redovisning av Skolhälsovårdens Medicinska verksamhet. Stockholm; Stockholms Skolstyrelse, 1984.
10. Andersson L. Sexualitet och samlevnad. Utredningen rörande sexual- och samlevnadsfrågor i undervisnings och upplysningsarbetet (USSU). Fakta och synpunkter för sexualundervisningen. Stockholm: Svenska Utbildningsförlaget Liber, 1971.
11. Skolöverstyrelsen. Samlevnadsundervisning. Skolöverstyrelsens Handledningar. Stockholm: LiberLäromedel, 1977.
12. Fagerström G. Samliv, Samspel, Samhälle, Samlevnadsundervisning. Gävle; Skolförlaget, 1976.
13. Cernerud L, Karlson M, Tillgren P. Samlevnadsundervisning i skolan. Läkartidningen 1982;79: 4361.
14. Cernerud L, Karlsson M, Stenström K, Tillgren P. En modell för sex och samlevnadskurser för skolpersonal. Social Medicinsk Tidskrift, 1984; 61: 250 – 256.
15. Stenström K. Tynningö-kurserna – En utvärdering av kurser i sex och samlevnad. Skriftserie nr 15. Stockholm: Läskommittén för hälsoupplysning i Stockholms län, 1985.
16. Skolöverstyrelsen. Handlingsprogram för hälsofostran i skolan. Dnr 81:369, SÖ 1981-09-02. Stockholm: Skolöverstyrelsen, 1981.
17. Cernerud L. Skolans hälsofostran i Sverige; förutsättningar och utvecklingstendenser i ett folkhälso-perspektiv. Dnr 1988:1. Göteborg: Nordiska hälsovårdshögskolan, 1988.
18. Skolverket. Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet – Lgr22. Sexualitet, samtycke och relationer. Stockholm: Skolverket, 2022. Uppdaterad upplaga gäller från 1 augusti 2025.
19. Cernerud L. Skolhälsovårdens utveckling i Sverige. Socialmedicinsk tidskrift 2024;101:822-830.